BOBORAHIM MASHRAB IJODIYOTINI O‘RGANISHDA “QISSAI MASHRAB” ASARINING O‘RNI

Suyunova Shaxzoda Ilhom qizi
Jizzax davlat pedagogika universiteti filologiya fakulteti
o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi
suyunovashaxzoda97@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20001992

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVII-XVIII asr o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakili Boborahim Mashrabning ijodiy merosi ko‘rib chiqiladi. Shoir asarlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, so‘fiylik dunyoqarashi va ijtimoiy-falsafiy mazmuni tahlil qilinadi. Mashrab she’riyatida ilohiy ishq, ozodlik, adolat, ikkiyuzlamachilikka qarshi kurash va insoniy ruhiy erkinlik mavzulari markaziy o‘rin egallashi ta’kidlangan. Bundan tashqari, shoirning xalq og‘zaki ijodi bilan yaqin aloqasi, ramziy obrazlar mahorati va tasavvuf terminologiyasining badiiy talqini ilmiy nuqtai nazardan o‘rganilgan. Maqolada Mashrab ijodining mumtoz o‘zbek adabiyotidagi o‘rni va ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Boborahim Mashrab, so‘fiyona she’riyat, ishq falsafasi, erkin fikrlash, ramziy obrazlar, mumtoz adabiyot, ijtimoiy tanqid, xalqona uslub.

Kirish. Xalq xotirasida Mashrab nafaqat qalamidan ilohiy baytlar to‘kilgan shoir, balki ikkiyuzlamachilik, kibr va nafsga qullikning ashaddiy dushmani sifatida ham qolgan. Uning tug‘ilgan yili va joyi borasida turlicha qarashlar mavjud bo‘lgani sababli, ularning qaysi biri tarixiy haqiqatga yaqinroq ekanini aniqlash qiyin. Ba’zi manbalarda 1640-yil ko‘rsatilsa, boshqalarida 1657 yoki 1653-yillar keltiriladi. So‘nggi ilmiy tadqiqotlar 1653-yilni eng asosli sana deb hisoblaydi va bu yil akademik doiralarda keng qabul qilingan. Shuningdek, uning tug‘ilgan joyi haqida ham bahslar bor: ba’zi olimlar afsonalarga tayanib, u Andijonda tug‘ilgan va Namanganda voyaga yetgan desa, boshqalari shoir she’rlaridagi ma’lumotlarga asoslanib, u Namanganda tug‘ilib o‘sganligini ta’kidlaydilar.

Mashrab haqidagi aksariyat afsona va rivoyatlar unga nisbat berilgan she’rlar mazmuni bilan chambarchas bog‘liq. Muxlislari uni avliyo darajasiga ko‘tarishgan. Uning nomi bilan bog‘liq afsona va she’rlarni to‘plash orqali “Devoni Mashrab”, “Devonayi Mashrab”, “Eshoni Mashrab”, “Eshoni Shoh Mashrab” va “Devonayi Shoh Mashrab Namangoniy” kabi asarlar tuzilgan. Bu asarlar o‘ziga xos hikoyalarni ifodalaydi va ulardagi she’rlar bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Bundan tashqari, Mashrab haqidagi ma’lumotlar ko‘plab tazkira va tarixiy manbalarda uchraydi. Ushbu turli materiallarga tayanib, uning tarjimai holining asosiy nuqtalarini quyidagicha xulosa qilish mumkin: ismi Boborahim, otasining ismi Mullavali, taxallusi esa Mashrabdir. Arab tilida “Mashrab” so‘zi “ichimlik iste’mol qilinadigan joy”, shuningdek, “fe’l-atvor, odat, tabiat yoki mijoz” ma’nolarini anglatadi[1].

Mashrab ijodining o‘ziga xos xususiyatlari. Mashrab she’riyati murakkab falsafiy tushunchalarni xalq tili orqali soddalashtirish, g‘oyalarni aniqlashtirish uchun maqollar, matallar va sodda metaforalardan foydalanish bilan ajralib turadi. |Uning baytlari jo‘shqin, ehtirosli va hayotiy obrazlarga boy. Shoir ishqni insonni Alloh sari yetaklovchi oliy kuch deb talqin etadi. Mashrab ikkiyuzlamachilik va soxta taqvoni keskin tanqid qiladi, inson erkinligi va ruhiy ozodlikni ulug‘laydi. Tasavvufga qo‘rquv yo‘li emas, balki ishq va haqiqat yo‘li deb qaraydi.

[1] Mashrab, B. Devon. Toshkent: Fan, 1990.

Mashrabdek hayoti va ijodi mashhur, hayot yo‘li afsonalar bilan chirmashib ketgan, siymosi va fe’l-atvori rivoyatlarda rostgo‘ylik, to‘g‘rilik va Haqqa bo‘lgan ishq timsoli sifatida tasvirlangan insonni topish qiyin. Farhod va Qays kabi oshiqlar Shirin va Layliga intilgani kabi, Mashrab ham Yaratganning irodasiga tinimsiz intiluvchi oshiqdir. Inson uning shaxsiyati bilan tanishar ekan va ijodini o‘rganar ekan, o‘zini ham poklanib borayotganini, buyuk Allohga yaqinlikni his qiladi. Shuning uchun ham uni o‘qish kerak.

Ilgari Mashrab 1640 yoki 1647-yillarda tug‘ilgan deb ishonilgan va bu ma’lumotlar bir qator ilmiy manbalarda ko‘rsatilgan edi. Bog‘istoniyning “Tazkirai Qalandaron” asarini sinchiklab o‘rganish natijasida ma’lum bo‘lishicha, Boborahim Valibobo o‘g‘li Mashrab 1653-yilda Namanganda dehqon oilasida tug‘ilgan. “Qissai Mashrab” asarida yozilishicha, u bolaligidan tabiiy, so‘fiyona qiyofaga, mardona va vazmin ko‘rinishga ega bo‘lgan. Uning noodatiy odatlari, so‘zlari, yo‘l-yo‘lakay o‘qiydigan baytlari ota-onasi va odamlarni hayratda qoldirgan. Onasi unga yangi kiyim kiydirganda, Mashrab ularni yechib, yo‘lda uchratgan kambag‘allarga berib yuborar va o‘zi yalang‘och yurardi[2].

Mashrab shu viloyatning yirik ulamolaridan biri va Haq yo‘liga boshlovchi tariqat peshvosi Mulla Bozor Oxund bilan uchrashadi. Mashrab undan katta ixlos bilan ilm o‘rganadi va bilim oladi. Ustoz o‘z bilimlarini berganidan so‘ng, shogirdini o‘zidan bilimliroq bo‘lgan boshqa ustoz – Mulla Bozor Oxund huzuriga yuboradi (bu yerda matnda takrorlanish bor, aslida keyingi ustoz Ofoq Xoja nazarda tutilgan). U Mashrabga ba’zi ilohiy sirlarni o‘rgatadi va unga Qoshg‘arga – Ofoq Xoja huzuriga borishni aytadi. Islom olamining buyuk siymolaridan biri bo‘lgan bu zot yangi shogirdining qalbiga ilohiy ishq nurlarini sochadi va unga Mashrab (ma’nosi – ishq sharobini ichgan) ismini beradi. Mashrab Ofoq Xoja huzurida yetti yil o‘qish, xizmat va she’riyat bilan band bo‘lib, Haqqa yaqin avliyo darajasiga yetadi. Farhodga Bonu, Moniy va Qur’on ta’lim bergan bo‘lsa, Bozor Oxund va Ofoq Xojadan ta’lim olgan Mashrab toshdan orzu tog‘ini yo‘nishni, qalbda ishq binosini qurishni va bu bino ustiga Allohga bo‘lgan muhabbatni naqshlashni o‘rgandi. “Xamsa”dagi oshiqlar taqdiri qanday yakunlanishini bilasiz. Mashrab 1711-yilda Balx hokimi Mahmud Qatag‘on buyrug‘i bilan Qunduz shahrida qatl etildi, buni uning ustozi Ofoq Xoja bashorat qilgan edi[3].

Mashrab o‘z asarlarini to‘plab, devon tuzmagan. Uning she’rlari bizgacha “Devoni Mashrab” qissalarida, turli bayoz va to‘plamlarda tarqoq holda yetib kelgan. 1958-1980-yillar oralig‘ida uning she’rlari bir necha bor to‘plam holida nashr etildi. Mashrab ijodining nisbatan mukammal to‘plami 1990-yilda adabiyotshunos Jaloliddin Yusupov tomonidan “Mehribonim, qaydasan” nomi bilan tayyorlanib, chop etildi. To‘plam shoirning g‘azal, mustazod, murabba, muxammas, musaddas, musabba janrlarida yozilgan she’rlaridan iborat. Mashrabning inson va shoir sifatidagi betakrorligi shundaki, uning ishqi Mashrabning inson va shoir sifatidagi betakrorligi shundaki, uning Allohga bo‘lgan muhabbati juda samimiy va jo‘shqindir. U Allohni o‘zidan uzoq bo‘lgan mavhum tushuncha deb bilmaydi; U Zotni mehribon onasi o‘zining “yasanib olgan” sevgilisini yaxshi ko‘rgandek sevadi, Uni doim yonida ko‘radi, Unga o‘z dardu hasratlarini va sirlarini aytadi, U Zotga qo‘shilib, bir bo‘lib ketadi. Xuddi Mansur Halloj, Ibrohim Adham va Nasimiy kabi, u ham Alloh bilan birlik (fano) hosil qiladi. Tasavvufda borliqning bunday turi va ta’limoti Vahdatul vujud deb ataladi. Mashrab she’rlarini o‘qish va tushunishda ushbu holat va ta’limotni chetlab o‘tib bo‘lmaydi: “Arshning a’losiga qo‘ydim qadam, Lomakonda joy oldim, endi bu kenglikni nima qilaman?[4]”

Lomakon — makondan tashqari degan ma’noni bildiradi. Sahovat faqat Allohga xosdir. Boshqa barcha narsalar ma’lum bir makonda joylashgan. Shariat nuqtai nazaridan “Arshga qadam qo‘ydim va Arsh xonasidan joy oldim” deyish shirk va kufrdir. Biroq, shoir bu jumlani

[2] Karimov, N. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
[3] Hayitmetov, A. Tasavvuf va mumtoz adabiyot. Toshkent: Fan, 1997.
[4] Mallayev, N. O‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 1976.

tuproqdan yaralgan jismning harakati va holati deb talqin qilmaydi; bu shoir ruhining ishq ichidagi holatidir. Unda Yaratganga nisbatan shunchalik kuchli muhabbat borki, U Zotdan boshqa hech narsani ko‘rmaydi[5]. Bu muhabbat va kuzatish natijasida u makonni, ya’ni koinotni, hatto o‘zini ham unutadi va U bilan birlashadi. Makonni unutgan va ishqning ilohiy qudratiga ega bo‘lgan inson lomakonga (makonsizikka) tegishlidir. Bunday insonning oyog‘i Arshda yoki yerda bo‘lishining ahamiyati yo‘q.

Faqatgina tasavvuf ta’limotini, undagi birlik holatini tushunganingizdagina, shoirning quyidagi baytlari ma’nosini anglay olasiz: “Shunday nurga to‘ldimki, osmonda, Arshu kursida, stol-u stulda va jinnixonada menga joy topilmadi” yoki “Bir lahza ufqni kezdim, ajabmaski, Mino tog‘idan akasifat haqkalab o‘tdim”. Bu yo‘l bilan imkonli bo‘ladi[6].

Tariqat — arabcha so‘z bo‘lib, “yo‘l” degan ma’noni anglatadi. Bizning hududimizda qadimdan Qodiriya, Yassaviya, Kubroviya va Naqshbandiya tariqatlari mashhur bo‘lgan. Bu tariqatlar bir-birini inkor etmaydi, chunki ularning maqsadi bir — yagona va yakka bo‘lgan Zotning manbai bo‘lishdir. Shuning uchun ham ular bir-birini qattiq hurmat qiladilar. Ular Allohga yaqinlashish, Unga yetishish, Uning roziligi va ishqiga sazovor bo‘lish yo‘llari va uslublari bilan bir-biridan farq qiladi. Mashrab Naqshbandiyaning bir tarmog‘i bo‘lgan Qalandarlik uslubini qabul qilgan va o‘z asarlarida uni targ‘ib qilgan:

“Murodingga yetay desang, qalandar bo‘l, qalandar bo‘l,”

“Sitam ahlin yutay desang, qalandar bo‘l, qalandar bo‘l”.

Ushbu yo‘nalishning shiori: “Ehtiros bozorini to‘xtat va yangi hayot boshla, yuragingni ikki dunyodan uz va o‘z qalbingni saqla”[7].

Mashrab sizga dunyo va nafs orzularidan qutulishni, ikki dunyodan ham manfaat izlamaslikni va qalbingizni aslingizdek saqlashni buyuradi. Qalbni xotirjam saqlash — doimo Yorning haqiqiy zikri bilan band bo‘lish va U buyurgan savobli ishlarni qilish inson hayotining ma’nosidir. Qalandarlarning hayot tarzi ham o‘ziga xosdir. Ularning doimiy uyi yoki dunyoviy kishanlardan xoli bo‘ladigan joyi yo‘q edi. Shoir tili bilan aytganda, ular “tog‘ma-tog‘, sahroma-sahro” kezib, ya’ni qishloq, shahar, adir va cho‘llarni kezib, odamlarni iymon va yaxshilikka chorlagan hamda ilohiy ishq haqida shunday deganlar:

“Riyozatsiz bo‘lay desang, tanim ozod yuray desang.”

“Jahonni sayr etay desang, qalandar bo‘l, qalandar bo‘l.”

“Bu taqvodin kechay desang, xonaqohdin qochay desang,”

“Haqiqatni ochay desang, qalandar bo‘l, qalandar bo‘l.”

Mashrab hayoti davomida dunyo kezdi, haqiqatni, sof iymonni va chin muhabbatni targ‘ib qilish bilan mashg‘ul bo‘ldi. Endi u o‘z ishini uylarga, qishloqlarga, shahar va mamlakatlarga tashrif buyurish orqali davom ettirmoqda[8].

Mashrabning adabiy merosi bizgacha yuqorida tilga olingan “Devoni Mashrab” hamda turli bayoz va to‘plamlar orqali yetib kelgan. “Devoni Mashrab” biz tasavvur qiladigan odatiy “devon” tushunchasini bermaydi. Aslida bu “Devonayi Mashrab”ning qisqartirilgan shakli bo‘lib, shunchaki she’rlar to‘plami emas, balki Mashrabning hayoti va sarguzashtlarini uning o‘z she’rlari orqali hikoya qiluvchi asardir. Uni noodatiy xatti-harakatlari uchun “Devona” va “Shoh Mashrab” deb atashgan. Uning maxsus, an’anaviy she’riy devoni mavjud emas. Shuni aytish kerakki, shoirning poetik merosi hali to‘liq yig‘ilmagan. Qancha ko‘p izlanilsa, shuncha yangi she’rlar topilmoqda. Shoir she’rlari turli darajadagi kotiblar tomonidan ko‘chirilgani sababli, ularda ko‘plab xatolar uchraydi. Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy” asari sharhiga bag‘ishlangan “Mabdai nur” kitobi ham Mashrab tomonidan yozilgan. Mashrabning ko‘plab she’rlari boshqa shoirlarning she’rlari bilan aralashib ketgan. Ma’lumki, “Mashrab” taxallusi bilan o‘n nafarga

[5] Rasulov, R. XVII-XVIII asrlar o‘zbek adabiyoti. Toshkent: Fan, 2006.
[6] Qosimov, B. Mumtoz poetika masalalari. Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
[7] Ishoqov, M. Tasavvuf terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent: Akademnashr, 2012.
[8] https://uz.wikipedia.org/wiki/”Qissai Mashrab”.

yaqin shoir o‘tgan, ulardan ikki nafari Movarounnahrdandir. Biri Boborahim Mashrab, ikkinchisi esa Hofiz Ro‘ziboydir. Ro‘ziboyni “Mashrabi Soniy”, ya’ni ikkinchi Mashrab deb atashgan[9].

“Qissai Mashrab”: Shoir Ruhiyati va Badiiy Haqiqat Ko‘zgusi

Boborahim Mashrab nafaqat shoir, balki tasavvuf olamida o‘ziga xos maktab yaratgan “sarmast” avliyodir. Uning ijodini “Qissai Mashrab” (yoki ba’zi manbalarda “Devonai Mashrab”) asarisiz tasavvur etish qiyin, chunki bu asar shoir ijodini tushunishda uchta asosiy funksiyani bajaradi: filologik, biografik va falsafiy[10].

She’riyatning "Ilohiy va Insoniy" Bog‘liqligi. Mashrabning ko‘plab g‘azallari nihoyatda olovli, ehtirosli va go‘yoki shariat qoidalariga ziddek ko‘rinadi. Masalan, uning “Kelturdilar iymonni, iymon bilan ishim yo‘q” kabi satrlari ko‘pchilikda tushunmovchilik uyg‘otishi mumkin[11].

Qissaning o‘rni: Asar ushbu baytlar qachon, qanday ruhiy holatda (vajd holatida) aytilganini tushuntirib beradi. Bu esa o‘quvchiga shoirni “kofir” emas, balki “foniy filloh” (Allohda fano bo‘lgan) darajasidagi oshiq sifatida ko‘rishga yordam beradi.

Shoirning Tarixiy va Afsonaviy Qiyofasi. “Qissai Mashrab”da tarixiy faktlar bilan xalqona afsonalar qorishib ketgan. Bu esa shoir ijodini o‘rganuvchi olimlar uchun ikki yo‘nalishni ochib beradi[12]:

Real hayot: Ofoq Xoja bilan munosabatlar, Qashqar, Yarkent va Balx safarlari.

Xalq ehtiromi: Xalqning Mashrabga bo‘lgan mehri asarda uning mo‘jizalari orqali aks etgan. Bu shoir ijodining xalqchillik darajasini ko‘rsatuvchi eng muhim mezondir[13].

Asarning Tarkibiy va Matniy Ahamiyati. Ko‘p hollarda Mashrab devonlari aynan shu “Qissa” tarkibida saqlanib qolgan. Ya’ni, asar o‘ziga xos “kontekstli antologiya” vazifasini o‘taydi:

Yo‘nalish “Qissai Mashrab”dagi ifodasi.

Ijtimoiy isyon Shoirning zolim hokimlar va riyokor mulla-mashoyixlar bilan to‘qnashuvi.

Ishq falsafasi Haqiqiy ishq (Allohga muhabbat) yo‘lida jon fido qilish g‘oyasi.

Darbadarlik (Sayohat) Dunyoning o‘tkinchiligi va “Vatan — asli ruh maskani” ekanligi haqidagi she’rlar.

Fojiaviy Yakun va G‘oyaviy G‘alaba. Asarning xotima qismi — Mashrabning Balxda Mahmud Qatag‘on tomonidan dorga osilishi sahnasi — shoir ijodidagi “Mansurona” ruhning cho‘qqisidir. “Qissai Mashrab” bu voqeani shunday tasvirlaydiki, u orqali Mashrabning o‘limi jismoniy mag‘lubiyat emas, balki ruhning ozod bo‘lishi va Haqqa yetishishi sifatida talqin qilinadi. Shoirning dor ostida ham qo‘rqmasdan o‘z g‘oyalarini kuylashi uning she’riyatidagi isyonkorlik ruhini tushunishimizga xizmat qiladi[14].

Ta’sir doirasi. Ushbu asar asrlar davomida xalq orasida qo‘ldan-qo‘lga o‘tib, barmoq vaznidagi sodda va ravon she’rlari orqali o‘zbek she’riyatining ommalashishiga sabab bo‘lgan. Mashrab ijodini ilmiy o‘rganishda ushbu qissa:

1. Shoir she’rlarining asl nusxalarini (variantlarini) solishtirishda;

---

[9] DRYDEN, Jon (1812). Odipus. Jon Dryden asarlari. Muharrir Ser Valter Skott. Vl. Edinburg, Archibald Constable va London, Xerst, Robinson, 115-225-betlar. 18 jild.

[10] https://uz.wikipedia.org/wiki/Qissai Mashrab

[11] https://mutolaa.com/uz/book/

[12] So‘zboshi." Ovidning maktublari. Jon Drydenning asarlari. Jild. I. Berkli va Los-Anjeles, Kaliforniya universiteti nashriyoti, 109-119-betlar. 20 jild. (1970). Jon Dryden. Tanlangan tanqid. Muharrirlar.

[13] Raymerga javobning boshlari. Jon Drydenning asarlari. XVII jild. Berkli, Los-Anjeles va London, Kaliforniya universiteti nashriyoti, 185-193-betlar.

[14] Aristotel “Poetika” Malcolm Heath tarjimasi:chapter 13, Penguin Classics, 1996. 50-55 b.

2. Mashrabning shajarasi va silsilasini aniqlashda;
3. Tasavvufiy ramzlar (may, pir, xarobat, kofir kabi tushunchalar) lug‘atini tuzishda birlamchi manbadir.

Xulosa qilib aytganda. “Qissai Mashrab” shunchaki sarguzashtlar to‘plami emas, balki Mashrab shaxsiyati va ijodiy merosini bir butun holatda, uning barcha ruhiy ziddiyatlari va ijtimoiy qarashlari bilan birga saqlab qolgan ma’naviy qomusdir. Bu asarni o‘qimay turib, Mashrab g‘azallarining tub mohiyatini anglash imkonsizdir. “Qissai Mashrab” — shunchaki biografik asar emas, balki shoirning murakkab hayot yo‘li, ijtimoiy qarashlari va tasavvufiy dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan fundamental manbadir. Uning ahamiyatini quyidagi uchta asosiy nuqtada ko‘rish mumkin. Asar Mashrabning real tarixiy shaxsi bilan xalq tasavvuridagi afsonaviy siymosini birlashtiradi. U shoirning nafaqat g‘azallarini, balki u yashagan davr muhitini, feodal tuzumga va riyokorlikka bo‘lgan isyonini jonli tasvirlar orqali tushuntirib beradi[15].

Mashrab she’riyati o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmagan. “Qissai Mashrab” shoirning har bir mashhur bayti ortida qanday ruhiy iztirob yoki hayotiy voqea turganini ko‘rsatib beradi. Bu esa shoir lirikasi mohiyatini, uning “ishq” va “fano” tushunchalarini to‘g‘ri talqin qilishda asosiy kalit vazifasini o‘taydi. Ushbu asar asrlar davomida Mashrab ijodini xalq orasida tirik saqlab kelgan. Shoirning isyonkor ruhi va irodasi aynan shu qissa orqali avloddan-avlodga o‘tib, uni milliy ozodlik va ruhiy poklik ramziga aylantirgan. “Qissai Mashrab”siz Mashrab ijodini o‘rganish — poydevorsiz imorat qurish bilan barobardir. Bu asar shoir merosini ham ilmiy, ham ma’naviy jihatdan butun holatda saqlab qolgan va uning o‘lmas g‘oyalarini tushunish uchun eng birinchi va eng muhim qo‘llanma bo‘lib qolaveradi.

Foydanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mashrab, B. Devon. Toshkent: Fan, 1990.
2. Karimov, N. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
3. Hayitmetov, A. Tasavvuf va mumtoz adabiyot. Toshkent: Fan, 1997.
4. Mallayev, N. O‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
5. Rasulov, R. XVII-XVIII asrlar o‘zbek adabiyoti. Toshkent: Fan, 2006.
6. Qosimov, B. Mumtoz poetika masalalari. Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
7. Ishoqov, M. Tasavvuf terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent: Akademnashr, 2012.
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Qissai Mashrab
9. DRYDEN, Jon (1812). Odipus. Jon Dryden asarlari. Muharrir Ser Valter Skott. Vl. Edinburg, Archibald Constable va London, Xerst, Robinson, 115-225-betlar. 18 jild.
10. https://uz.wikipedia.org/wiki/Mashrab
11. https://mutolaa.com/uz/book/Qissai
12. So‘zboshi." Ovidning maktublari. Jon Drydenning asarlari. Jild. I. Berkli va Los-Anjeles, Kaliforniya universiteti nashriyoti, 109-119-betlar. 20 jild. (1970). Jon Dryden. Tanlangan tanqid. Muharrirlar.
13. Raymerga javobning boshlari. Jon Drydenning asarlari. XVII jild. Berkli, Los-Anjeles va London, Kaliforniya universiteti nashriyoti, 185-193-betlar
14. Aristotel “Poetika” Malcolm Heath tarjimasi:chapter 13, Penguin Classics, 1996. 50-55 b.
15. http://hdl.handle.net/1842/23624.

[15] http://hdl.handle.net/1842/23624.